

Marenglen VERLI

**ASPEKTE TË KONTRIBUTIT TË GRAVE NË KOSOVË NË
ZHVILLIMET POLITIKO-SOCIALE GJATË DEKADAVE TË
FUNDIT**

Hapi i parë i grave dhe i vajzave, hapi i grave të Kosovës, gjatë 100 vjetëve të fundit është kolosal. Është i paimagjinueshëm. Natyrisht, ky është hapi i gjithë shoqërisë kosovare që përjeton një emancipim të shpejtë e të gjithanshëm. Në dy dekadat e fundit Republika e Kosovës ka pasur dy presidente gra, zonjat e nderuara, Atifete Jahjaga dhe Vjosa Osmani, po ashtu ka pasur dhjetëra deputete në Kuvend. Nuk e di saktësisht sa për qind e deputetëve të Kuvendit e më tej e administratës dhe sektorëve të ndryshëm të arsimit, shëndetësisë, prodhimit etj., janë vajza e gra, por dukshëm ecuria nga viti në vit është pozitive, me prirjen për të realizuar jo me slogane e deklarata patriotike, por realisht e shkallë-shkallë barazinë gjinore.

Sigurisht, nuk ka qenë gjithnjë kështu, jo vetëm në Kosovë, por në të gjithë botën shqiptare në përgjithësi. Nëse do të bënim një ekskursion në histori, gjatë 2 500 vjetëve, bota iliro-arbërore-shqiptare ka kaluar në stade të ndryshme zhvillimi, që nuk kanë qenë gjithnjë në ngritje. Nga antikiteti na kanë mbetur të shënuara në kronikat e kohës dy gra të fuqishme, princesha epirote-molose Olimpia, gruaja mbretëreshë e Filipit II të Maqedonisë dhe njëherësh nëna e Aleksandrit të Madh, e cila pati rol të veçantë në edukimin e strategut më të madh të asaj kohe, si edhe Teuta, mbretëresha e famshme e Ilirisë, sfiduesja e patrembur e perandorisë më të madhe të kohës, Romës. Mesjeta nuk kishte ndriçimin e antikitetit, por emrat e Donikës së Arianitit, Mamica Kastriotit, pra, gruas dhe motrës së

Skënderbeut, nuk i shpëtuan vëmendjes së kronistëve, jo thjesht se ishin pjesëtare të familjes së Heroit tonë Kombëtar, por edhe për vlerat vetjake dhe kontributin e dhënë në zhvillimet e qëndresës së paimagjinueshme kundër superfuqisë osmane.

Rilindja jonë Kombëtare evidentoi gra të tjera të shquara, por edhe pse koha e afërt favorizon ruajtjen e kujtesës, edhe në këtë periudhë intelektualët e të arsimuarat me kontribut të veçantë në hapat e vështirë të Rilindjes, si: Elena Gjika (Dora D'Istria), motrat Sevasti e Parashqevi Qirjazi, Marigo Pozio etj., apo luftëtareve të shquara si Nora e Kelmendit, Tringa e Smajlit, Bade Alushja etj., ishin pak në raport me burrat.¹ Shtypja kombëtare shoqërore, përçarja fetare dhe propagandimi e trajtimi i gruas si figurë inferiore në familje, si hije e burrit apo vëllait, mbizotëronin për kohën. Pasojat janë të njohura. Në kuvendet e viteve 1878-1912, pra që nga Lidhja e Prizrenit e deri te kuvendet e kryengritjeve të mëdha, në Junik, Ferizaj etj., shoqëria patriarkale e kohës nuk mundësoi që gratë të ishin të pranishme, nuk lejoi që ato të ishin në skalionin e parë të Lëvizjes Kombëtare, nuk krijoi hapësira që ato të ishin në nivelin e aftësive që do t'u siguronin një rol me rëndësi.

Një shoqëri e parcelizuar në aspektin jo vetëm social, por edhe fetar e krahinor, nuk ishte terreni i duhur ku gruaja mund të spikaste. Të mos harrojmë se edhe në Kongresin e Elbasanit, në vitin 1910, ku flitej e vendosej për zhvillimin e arsimit shqip dhe përdorimin e alfabetit latin, ndër 33 delegatët e ardhur, nuk kishte asnjë grua pjesëmarrëse. Madje, në një situatë obskurantiste, të ushqyer nga politika shtetërore osmane, nga dy vilajetet veriore, përkatësisht nga Shkodra e Kosova, nuk mundën të merrnin pjesë as delegatët burra. Klubi i Shkupit i ndodhur nën terror ia delegoi votën e vet Mit'hat Frashërit, Luigj Gurakuqi nuk guxoi të lëvizte drejt Elbasanit, kurse Dom Nikollë Kacorri me dy shokë të tij klerikë, vetëm ditët e fundit të Kongresit arriti të merrte pjesë në të.² Atëherë kur po perëndonte krejtësisht ylli i Perandorisë Osmane, presioni për islamizimin e popullsisë shqiptare (1881-1912), rezultoi i rritur si kurrë më parë.

¹ *Fjalori Enciklopedik Shqiptar (FESH)*, vëll II, III, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë 2008-2009, shih zërat përkatës.

² Marenglen Verli, "Kongresi arsimor i Elbasanit i shtatorit 1909 dhe themelimi i shkollës Normale shqipe, sipas dokumentacionit austro-hungarez", në vëllimin *Shqiptarët përballë sfidave të historisë*, vëllimin I, Akademia Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2021, 194-207.

Nuk mund të ndodhte ndryshe, kur një pjesë e madhe e popullsisë, të këqijat që ndodhnin nuk i shikonin te Sulltani kalif, por në nivele të ndryshme të administratës, kur të gjitha të këqijat shiheshin si të ishin vetëm produkt i politikës së vendeve ku sundonte “kauri”, kur një frymë agresive ishte sjellë në trevat më perëndimore shqiptare nga muhaxhirët e shpërngulur me dhunë prej sanxhakut të Nishit të aneksuar nga Serbia, apo kur linte gjurmë fanatizmi i muhaxhirëve të Bosnjës të vendosur në viset shqiptare, pasi atdheu i tyre ra në dorë të Austro-Hungarisë.³

Në këto rrethana, atdhetarëve të pjekur dhe pjesës së emancipuar të popullsisë, u duhej të përballeshin me shumë vështirësi. Komitetit “Mbroytja Kombëtare e Kosovës” do t’i duhej të këshillonte Azem Galicën në vitin 1919 të mos e thërriste popullin për rezistencë duke pretenduar rikthimin e sundimit osman (“dum babën”), princ Vidi do të vihej në vështirësi nga “dumbabistët” fundamentalistë të Shqipërisë së Mesme, po aq sa edhe nga vorio-epirotët e Jugut.⁴

Në këtë terren, obskurantist kuptohet përse në elitën drejtuese të Komitetit të Kosovës nuk kishte asnjë grua, në gazetën e saj “Populli” nuk shkroi asnjë grua, dhe në organizatën-partinë parlamentare “Xhemijet”, që vepronte legalisht në viset shqiptare në Jugosllavi, gjithashtu nuk kishte gra. Asnjë grua nuk shkroi edhe në gazetën e kësaj partie “Hak” dhe madje, kjo gazetë, u botua vetëm në serbo-kroatisht e turqisht, por në asnjë rast, asnjë artikull nuk doli në gjuhën shqipe.⁵ Në këtë periudhë të vështirë, gjithsesi, kemi aty-këtu luftëtare të spikatura që sfidojnë pushtuesin, e njëherësh edhe kanunin, si Shote Galica, si gruaja trime çerkeze e Hasan Prishtinës, Ikbali, nëna e kurajshme e Isa Boletinit etj.⁶ Por të gjitha këto janë pak. Megjithatë, jo vetëm në trevat shqiptare nën sundimin serbo-

³ Marenglen Verli, “Çështja shqiptare në vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe qëndrimi i Austro-Hungarisë dhe Italisë në vëllimin *Shqiptarët përballë sfidave të historisë*, vëllimin I, Akademia Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2021, 145-153.

⁴ Komiteti “Mbroytja e Kosovës” (Përmbledhje kumtesash), ASHSH - Instituti i Historisë dhe Instituti i Prishtinës, Tiranë 2004, 163-176; *Historia e Shqiptarëve gjatë shek. XX*, vëllimin II, Instituti i Historisë ASA, Tiranë 2018, 600-633.

⁵ *Historia e Shqiptarëve gjatë shek. XX*, vëllimi II, Instituti i Historisë ASA, Tiranë 2020, 600-605.

⁶ Po aty; Branisllav Sinadinovske; Tahir Abdyli; *Hasan Prishtina*, Rilindja, Prishtinë 1990, f. 352; *Hasan Prishtina*, Shkup 2014, f. 429; Tafil Boletini, *Kujtime - pranë Isa Boletinit & Përballë sfidave të kohës*, KLEAN, Tiranë 2011, 208-216.

malazez e më pas jugosllav, janë të pakta gratë me aktivitet politik e shoqëror. As në Shqipërinë e vitit 1913, duke filluar nga Kuvendi i Vlorës i nëntorit 1912, nuk gjejmë asnjë delegate grua; në Principatën shqiptare të Vilhelm Vidit i dëgjohej zëri, madje jo në publik, vetëm princeshës gjermane Sofi, kurse në qeveritë apo parlamentin e shtetit shqiptar e viteve 1918-1939, përsëri nuk kishte asnjë grua.⁷

Megjithatë, në botën feministe shqiptare, diçka po lëvizte. Diaspora shqiptare në shtete të emancipuara, si për shembull në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, e theu akullin, duke dërguar delegate në Konferencën e Paqes në Paris, zonjushën Parashqevi Qirjazi. Me veprën e tyre kombëtare të deriatëhershme, familja Qirjazi, burra e gra, kishte fituar prestigj të padiskutueshëm në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare.⁸ Emancipimi i shoqërisë dhe vlerësimi i gruas erdhi fillimisht në Shqipërinë e vogël e të dobët. Në njëfarë mënyre i duhet përmendur vlera lidhjeve të kolonive shqiptare me mëmëdheun dhe sakrificave të kurbetçinjve.

Veçanërisht në vitet '30-të, shteti shqiptar me një investim shembullor, që kapte 10% të buxhetit ngriti disa shkolla prestigjioze. Ndër to, për shkollimin e grave, spikati shkolla pedagogjike “Nëna mbretëreshë”. Nga këto shkolla të asaj kohe, dolën qindra gra të emancipuara e të mirarsimuara.⁹ Në vitet 1941-1944, vajzat kosovare, sado të pakta, që arritën të arsimohen në shkollat e sipërpërmendura, e sidomos ato dhjetëra arsimtare gra nga “Shqipëria e vjetër”, që shkuan dhe hapën shkollat shqipe në “viset e lirueme”, veçanërisht në zonën italiane të pushtimit, ishin akullthyeset që hapën shtigjet e dijes e të kulturës në viset shqiptare të ish-Jugosllavisë, shtigje të cilat nuk do të mund të mbylleshin më.¹⁰ Gjatë luftës, disa dhjetëra gra e vajza, si: Bije Vokshi, Ganimete Tërbeshi, Hyrije Hana, Nazmie Brovina, Safete Nimani etj., veçanërisht nga treva e Gjakovës, sakrifikan në krahun e lëvizjes antifashiste, çka pushteti i ri i Federatës Jugosllave nuk mund ta shpërfillte dhe frytet e arritura nga shqiptarët gjatë luftës

⁷ *Ligjvënësit shqiptarë (1912-2017) dhe firmëtarët e aktit të pavarësisë*, Botim i Kuvendit të Republikës së Shqipërisë, Tiranë 2018, 19-54.

⁸ Muin Çami & Marenglen Verli, *Shqipëria në Konferencën e Paqes (1919-1920)*, Akademia e Shqipërisë 2015, 192-207.

⁹ *Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX*, vëllimi III, Instituti i Historisë ASA, Tiranë 2020, 267-291, 689.

¹⁰ *Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX*, vëllimi IV, Instituti i Historisë ASA, Tiranë 2021, 473, 565.

në kushte okupimi, nuk mund t'i asgjësonte. Nga 101 të rinj komunistë anëtarë të SKOIT-it që ishin aktivistë të Lëvizjes Antifashiste në Gjakovë e rrethinë në prill 1944, pjesëtarë të kombësive të ndryshme, 33 ishin gra, pra 1/3. Shumë prej tyre do të inkuadroheshin pas luftës në fusha ndryshme të jetës në Kosovë.¹¹

Sigurisht që shqiptarët e Kosovës dhe viseve të tjera shqiptare në Jugosllavi vijuan të viheshin në pozitë të diskriminuar në raport me popullsitë sllave, arsimtarët ishin nën presion, të angazhuarit në politikë dhe administratë seleksionoheshin rregullisht, por kishte dhe momente kur dhuna pakësohej dhe mund të ecej më shpejt përpara. Gjithsesi, gjatë viteve '45-'60, numri i grave, veprimtare të Lëvizjes Kombëtare për Çlirim, në veprimtaritë me risk të lartë, siç ishte Lëvizja Ilegale, ishte shumë i kufizuar. Fillimisht, përveç Bije Vokshit (e përjashtuar prej Partisë Komuniste) dhe Marie Shllakut (bashkëthemeluese e Komitetit Nacional Demokratik Shqiptar), në Lëvizjen Kombëtare për çlirim u angazhuan dhe disa gra të tjera, si: Gita Mjeda, Nasibe Zhuri, Laura Shmani, Luçia Lekaj, Gjuljana Matej etj.¹²

Kurse pas vitit 1958 në organizatat ilegale "Komitetit Revolucionar Antirevizionist i Bashkimit të Kosovës e Shqipërinë" dhe "Lëvizjes Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare", do të merrnin pjesë më shumë gra se më parë. Në këtë periudhë identifikohen: Adile Muçolli, Shazije Gërguri, Elhame Shala, Mejreme Berisha, Eshrefe Halimi, Emine Rakovica dhe Nafise Qerimi.¹³ Megjithatë numri ishte shumë i kufizuar. Në procesin e montuar të Prizrenit (1956), në procesin e vitit 1964 për të dënuar anëtarët e organizatës "Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare", që kryesohej nga Adem Demaçi, ndër të dënuarit nuk kishte gra të dënuara. Të tilla nuk kishte as ndër demonstruesit e dënuar të vitit 1968. Gjatë periudhës 1945-1966, midis intelektualëve dhe aktivistëve të dënuar figuronte Hyrije Hana, motra e atdhetarit Xheladin Hana, e cila u dënua përkatësisht në vitin 1958, 1961 dhe më

¹¹ Ali Hadri, *Gjakova në Lëvizjen Nacionalçlirimtare*, Prishtinë 1974.

¹² Rexhep Qosja, "Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim", në vëllimin *Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim*, Prishtinë 2010, 30-31.

¹³ Po aty, 32.

1969.¹⁴ Pas Plenumit të Brioneve dhe ngjarjeve që pasuan, për të shkuar deri te demonstratat e vitit 1968, gratë shqiptare filluan të evidentohen gjithnjë e më shumë pranë vëllezërve dhe burrave të tyre, në kërkesat për avancimin e të drejtave kombëtare e sociale. Edhe pse, përqindja e tyre në pjesëmarrje në këto ngjarje, përsëri ishte e vogël, barriera e madhe që e mbante gruan brenda oborrit të shtëpisë, kishte filluar të binte. Universiteti i Prishtinës i krijuar në vitin 1970, gjatë 20 vjetëve të veprimtarisë së tij, deri në vitin 1990, nxori 60 000 të diplomuar, prej tyre 38 000 ishin shqiptarë, e në radhët e tyre disa qindra ishin gra.¹⁵ Kushtetuta e Kosovës e vitit 1974, hapi shtigje të tjera, thelloi investimet në arsim e kulturë, shumoi bashkëpunimin në këto fusha mes Kosovës e Shqipërisë etj.

Krahas veprimtarisë legale, elementët më radikalë, që e shihnin të ngadalshme e të pamjaftueshme këtë rrugë, në vitet ‘70-‘80, do të krijonin organizata të shumta ilegale. Synimi i tyre ishte përmirësimi i gjendjes së shqiptarëve në Jugosllavi dhe në perspektivë, bashkimi i viseve të tyre me shtetin shqiptar. Në vitet ‘80-të, pas demonstratave të vitit 1981, një gjeneratë e re grash do të shquhej në veprimtaritë kombëtare, por dhe në arsim, shkencë, kulturë, art etj. Ato, tashmë nuk ishin në skalion të dytë, shpesh anonime, si në periudhat e mëparshme. Prof. Rexhep Qosja, 13 vjet më parë, në një konferencë shkencore kushtuar “Veprimtarisë së gruas në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare” (2-3 prill 2010), organizuar nga Instituti Albanologjik i Prishtinës, në bashkëpunim me Shoqatën e të Burgosurve Politikë të Kosovës, (me këtë rast, dua të theksoj, se nga 39 kumtesa, 20 prej tyre kishin autore gra), në referatin e tij, konstatonte me të drejtë se gratë e Kosovës e më gjerë, filluan të evidentohen “në mënyrë të veçantë në Lëvizjen Kombëtare prej vitit 1968 e deri në fillim të viteve ‘90-të, kur filloi formimi i partive legale politike shqiptare në Kosovë, në Maqedoni e Mal të Zi”. Mospajtimi me pushtimin, sipas prof. Qosjes, nuk u ndal asnjëherë nga viti 1912 e deri në vitin 1999. Gjatë gjithë kësaj kohe, rezistenca politike dhe herë-herë me armë, vijoi në mënyra të ndryshme dhe ishte pjesë e projekteve të të gjitha forcave politike në Kosovë (edhe të majta - shih

¹⁴ Sabile Keçmezi-Basha, *Kosova 1945-1990*, Instituti i Historisë “Ali Hadri”, Prishtinë, 2014.

¹⁵ Hajrulla Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*, Prishtinë 1995, 15.

Konferencën e Bujanit), por edhe në Shqipëri (në Shqipërinë monarkiste, apo edhe në Shqipërinë e pas Luftës së Dytë Botërore - shih mbështetjen e Demonstratave të vitit 1981 e më pas, shih njohjen e Republikës së Kosovës në vitin 1992, mbështetjen në luftën e viteve 1998-1999 e më pas).¹⁶

Gjithsesi, lëvizjet kombëtare për çlirim, nuk shkojnë gjithnjë sipas logjikës së veprimtarisë politike. Dhe në të dy këto drejtime, gruaja shqiptare ka qenë e pranishme. Por, sikurse u përmend, faktorë të ndryshëm, ku rol me peshë ka arsimimi dhe emancipimi i gruas dhe i gjithë shoqërisë, kanë përcaktuar përmasat e pjesëmarrjes së grave. Në periudhën e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, apo gjatë dekadave pas vitit 1912 deri në vitet 1941, por edhe gjatë Luftës së Dytë Botërore, madje deri në vitin 1968, pjesëmarrja e grave shqiptare në jetën politiko-shoqërore, por edhe në arsim e kulturë, shkencë e prodhim, mbeti përgjithësisht shumë e kufizuar. Periudha 1948-1967, përbën fazën ku duhej përballuar dhuna, shpërngulja etj.

Në dy organizatat ilegale të kësaj kohe, si “Lëvizja Revolucionare për Bashkimin Shqiptar” (1958), e drejtuar nga Adem Demaçi dhe “Komiteti Revolucionar Antirevizionist i Bashkimit të Kosovës me Shqipërinë”, drejtuar nga Kadri Halimi dhe Ali Aliu-Kelmendi, që përmendëm më sipër, nuk munguan anëtarët gra, por përsëri ato ishin pak. Thyerjen e dukshme tradita regresive dhe politika e bllokimit të gruas brenda mureve të shtëpisë, larg shkollimit solid dhe pjesëmarrjes në veprimtari arsimore-kulturore, shoqërore e prodhuese, sipas konceptit modern të këtyre termave, do ta kishte në periudhën pas vitit 1968 e veçanërisht në vitet ‘70-‘80. Lëvizja politike-shoqërore progresive, në daç ta quajmë “Lëvizja Kombëtare për Çlirim”, si e cilëson prof. Qosja, duke shfrytëzuar koniunkturën e krijuara në Jugosllavi dhe në arenën ndërkombëtare në gjysmën e dytë të viteve ‘60-të, arriti të rrisë numrin e shkollave, pjesëmarrjen e vajzave masovisht në shkolla, mandej në Universitetin e Prishtinës pas krijimit të tij në vitin 1970, por dhe pas konsolidimit të një varg institucionesh shkencore e kulturore (Instituti Albanologjik, Instituti i Historisë, Arkivi i Kosovës, ASHAK).

¹⁶ Rexhep Qosja, “Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim”, në vëllimin *Veprimtaria e gruas ...*, 27-34.

Rinia shqiptare e Kosovës dhe inteligjenca atdhetare, pjesë e së cilës ishin edhe gratë (të emancipuara edhe nga bashkëpunimi i frytshëm Kosovë-Shqipëri në fushat e sipërpërmendura), në demonstratat e 1968, kërkoi jo vetëm përmirësime të natyrës ekonomike, por së pari ngritjen në tjetër nivel të statusit të Krahinës, përdorimin e flamurit dhe simboleve kombëtare, zgjerimin e arsimit në gjuhën shqipe. Dhjetëra gra evidentohen në këtë proces.

Emancipimi i shpejtë i shoqërisë, e në këtë kuadër edhe i grave shqiptare, e shtoi që nga kjo kohë pjesëmarrjen e tyre në çdo fushë. Në Lëvizjen Ilegale me synime politike kombëtare, në këtë kohë evidentohen veprimtare me nivel jo vetëm patriotik por edhe arsimor e kulturor.¹⁷ Xhevë Lladrovci, Teuta Hadri, Teuta Bekteshi, Haxhere Sula, Hamide Ademi, Remzije Limani, Tone Buzhala-Gashi, Hidajete Osmani, Saime Isufi etj., ishin gra të mirarsimuara.* Këto do t'i jepnin modelin e duhur gjeneratës pasuese të viteve '70-'80.

Masiviteti i pjesëmarrjes së grave dhe vajzave në demonstratat e vitit 1981, tashmë tregonte nivelin e lartë të përgjegjësisë të një shoqërie të emancipuar mjaftueshëm sa të lejonte, madje të kërkonte, bashkëpunimin e gjysmës së shoqërisë, deri atëherë të shpërfillur, grave, të futej aktivisht në veprimtaritë politiko-shoqërore me synime të qarta kombëtare, por edhe ekonomike e në fusha të tjera. Dihet si u trajtuan pjesëmarrësit në demonstratat e vitit 1981 dhe në tubimet e mëvonshme. Sipas të dhënave të sistemuara nga prof. Sabile Keçmezi-Basha, nga viti 1981 deri në vitin 1990 u vranë 183 vetë (ndër ta 16 fëmijë), u plagosën 616 vetë (ndër ta 49 fëmijë e gra) dhe u dënuan me burgime të ndryshme 3 349 shqiptarë, nga të cilët me procese politike 1 230 vetë, nga të cilët 50 ishin vajza e gra, që u takonin organizatave e grupeve ilegale. Duke i akuzuar për nacionalizëm e irredentizëm, ato u pushuan nga puna, u nxorën në gjyq e u burgosën. Ndër to bëjnë pjesë: Hyrie Hana, Teuta Hadri, Mirvete Dreshaj-Bahiu, Ajshe Gjonbalaj, Hava Shala, Zyrafete Muriqi, Hidajete Kelmendi, Zoge Shala, Safete Krasniqi, Gjyle Krasniqi, Shahide Kabashi,

¹⁷ Rexhep Qosja, "Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim", në vëllimin *Veprimtaria e gruas...*, 33.

* Gratë e sipërpërmendura ishin anëtarë të "Grupit Revolucionar (1974), "Fronti i Kuq", "Lëvizja Nacionalçlirimtare", "Organizata Marksiste Leniniste e Kosovës (1975-1978). Vetëm në këtë organizatë të fundit, sipas anëtares së saj Teuta Hadrit, bënë pjesë rreth 60 gra e vajza (Teuta Hadri, në vëllimin *Veprimtaria e gruas...*, 46-47).

Shukrije Rexha, Naime Maçastena, Flora Brovina, Zyhrije e Lejlle Mujota, Nazire Zogaj, Elmaze Grainca, Suzana Çardaku, Hida Berisha, Emine Abazi etj.¹⁸ Nga plumbat e organeve serbe të dhunës ranë në demonstrata Ylfete Humolli, Shukrije Obërtina, ose disa vjet më vonë ranë dëshmore në luftë vajza e gra të familjes Jashari, Xhevë Lladrovci, Fatime Bazaj, Ganimete Gjylani, Luljeta Shala, Hyre Emini, Fatime Hetemi, Yllka Domi, Melihate Rama, Emsale Frangu, Hanumshahe Mujota, Mykadeze Lika, Jehona Raka, Lumnije Reka, Zylfije Gashi, Luljeta Shala, Hadije Spahiu, Hida Hoti etj.¹⁹ Duke i cilësuar pjesëmarrëse të 8-9 organizatave ilegale, në vitin 1981 u dënua me 6 vjet burg arsimtarja Shkurte-Drita Kuçi nga Juniku (anëtare e Lëvizjes për Çlirim Kombëtar të Kosovës).

Në vitin 1982 u dënua me 6 vjet burg studentja Shyrete Malaj Kurteshi; në 1983 u dënua 4 vjet burg studentja Nazife Xhmaili nga Kamogllava. Gjithashtu, u dënua me 5 vjet burg studentja Qefsere Malaj nga Hogoshti (Kamenicë) dhe studentja Shyqyerie Bytyqi (Suharekë) me një vjet. Në vitin 1984 u dënua arsimtarja Aishe Gjonbalaj (nga Vuthaj) me 13 vjet dhe Trëndelina Labenishta (Strugë) me 3 vjet. Në vitin 1985 në Pejë u dënuan me 3-7 vjet burg 7 nxënësë maturante (Havë Shala, Zyrafete Muriqi, Myrvete Dreshaj, Hidajete Kelmendi, Safete Krasniqi, Zoge Shala dhe Emine Abazi). Po këtë vit si anëtare të forumit të Organizatës “Shqipet e Lirisë” u dënuan 3 gra: Teuta Bekteshi - mjeke, Teuta Hadri - mjeke dhe Naime Myqestena - nxënësë. Tri gra të tjera, ndër të cilat dy të mitura e një studente u dënuan nga grupe të tjera ilegale.²⁰ Të dhënat për të dënuarit sipas gjinive gjatë viteve 1981-1990 paraqesin këtë pasqyrë:

¹⁸ Sabile Keçmezi-Basha, *Organizatrat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981-1989* (sipas aktgjykimeve të gjykatave ish jugosllave), Instituti i Historisë, Prishtinë 2003, 40-41, 64, 68, 235-281, 295-297. Autorja jep lista emërore për 222 të izoluar (3 gra), 1 001 të dënuar me burgim (35 gra), dhe 109 të vrarë (2 gra).

¹⁹ Rexhep Qosja, “Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim”, në vëllimin *Veprimtaria e gruas ...*, 36.

²⁰ Sabile Keçmezi-Basha, *Organizatrat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981-1989*, 93, 130, 138, 214, 218, 29.

1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F	M/ F
35/ -	277/7	114/4	174/4	119/6	169/9	114/3	113/7	57/4	51/6

Gjithsesi nga të dënuarit për pjesëmarrje në organizatat “Lëvizja për Republikën Socialiste Shqiptare në Jugosllavi (LRSH, 16 të dënuar në vitet 1986, 1987, mandej “Partia Komuniste Marksiste-Leniniste e Shqiptarëve në Jugosllavi (PKLSHJ- 23 të dënuar në vitin 1983), te “Grupi i Intelktualëve” Prishtinë (9 të dënuar më 1984), te “Fronti Nacional Çlirimtar i Kosovës” (20 të dënuar më 1984), nuk pati asnjë grua.²¹ Rezulton se rreth 4% e të burgosurve politikë shqiptarë në Jugosllavi të viteve 1981-1990 ishin gra dhe vajza. Por nuk ishte vetëm pjesëmarrja në veprimtari politike ilegale me programe kombëtare ku spikatën gratë shqiptare të Kosovës. Qindra gra nga mbarë Kosova u bënë pjesë e aksionit për pajtimi e gjaqeve. Në demonstratat e vitit 1988-1989 gratë e Kosovës masovisht morën pjesë në këto demonstrata për të penguar asgjësimin e autonomisë së Krahinës. Në demonstratën e 1 shkurtit të vitit 1990 për arsimin shqip, pati mjaft gra të plagosura. Aty u vra edhe 17-vjeçarja nga Lupçi, Ylfete Humolli.²²

Ndërkohë gjatë viteve ‘80-të shumë gra që punonin në sektorë të ndryshëm në Kosovë, veçanërisht në administratë, kishin ngritur zërin kundër shfaqjeve shoviniste serbe në rritje, veçanërisht nga viti 1987, kur në krye të Serbisë mori pushtetin Slllobodan Millosheviqi. Disa anëtare gra të Kuvendit të KSA të Kosovës, reagues krahas kolegëve të tyre. Ato ishin të pranishme në vendimmarrjen e 115 delegatëve, që miratuan Deklaratën Kushtetuese të 2 korrikut 1990 dhe Kushtetutën e Kaçanikut të 7 shtatorit 1990. Këto deputete por edhe shumë gra të tjera, do të bëheshin pjesë e partive politike shqiptare që u krijuan, duke filluar nga Lidhja Demokratike e Kosovës, e cila startoi në jetën politike pluraliste të vendit më 23 dhjetor 1989. Jo vetëm Kaçusha Jashari,

²¹ Po aty, 219.

²² Teuta Hadri, Veprimtaria e gruas shqiptare në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim gjatë periudhës 1945-1999 në Kosovë, në vëllimin *Veprimtaria e gruas në Lëvizjen Kombëtare për Çlirim*, Prishtinë 2010, 54.

Edita Tahiri etj., figura grash të shquara e prezantuan veten në politikë. Ato ishin e janë shumë, madje aktualisht drejtojnë dikasteret e Drejtësisë e të Arsimit. Ndërkohë nuk duhet harruar kontributi i grave kosovare në sektorët e arsimit të çdo niveli dhe në fusha të ndryshme të shkencës. Për statistikë, konstatoj se në Konferencën e sotme në Këshillin Organizues, nga 8 anëtarë, 4 janë gra, dhe nga 41 kumtesa, 21 janë të përgatitura nga studiuese gra. Edhe drejtoresha e Institutit të Historisë “Ali Hadri”, i përket po ashtu botës femërore.

Pedagoge e studiuese të shumta evidentohen sot në Universitetet e Prishtinës dhe në institute të ndryshme studimore të Kosovës, si: Instituti Albanologjik, Instituti i Historisë, Muzeu i Kosovës, Arkivi i Kosovës, Biblioteka Kombëtare e deri në Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës. Në këto institucione të rëndësishme të dijes kanë punuar ose punojnë emra të njohur si: Justina Shiroka-Pula, Edi Shukriu, Muzafere Mustafa, Emine Bakalli, Exhlale Salihu, Drita Halimi-Statovci, Drita Bakia-Gunga, Sulltane Kojçini-Uka, Sabile Keçmezi-Basha, Resmie Kryeziu, Shefkie Islamaj, etj., të cilat ishin pjesë e plejadës që dhanë kontribut në sektorët e arsimit të shkencës në disa gjenerata.²³ Për Institutin Albanologjik të Prishtinës në vitet 1967-1997 figurojnë të kenë punuar 19 gra, ose më pak se 10% e punonjësve shkencorë e ndihmës, në Institutin e Historisë ndër 26 studiues që nga themelimi, vetëm 6 kanë qenë gra shqiptare, pra 23% e profesoratit apo punonjësve shkencorë. Nga 87 bashkëpunëtorë të revistës “Kosova” figurojnë 10 gra, por prej tyre vetëm 5 kanë qenë shqiptare.²⁴

Statistikat e 25 vjetëve të fundit nuk i kam paraqitur në këtë kumtesë. Vërehet se përqindjet po lëvizin në favor të pranisë gjithnjë e më të dukshme të studiueseve gra. Do të doja të bëja disa krahasime dhe për Universitetin e Prishtinës. Përmenda se në vitet 1970-1990 u diplomuan 38 000 shqiptarë, midis tyre disa qindra gra. Por gjatë viteve 1981-1989 nga procesi mësimor u larguan për motive politike 18 arsimtare dhe bashkëpunëtorë shqiptarë. Ndër ta ishte, krahas akademik Mark Krasniqi, akademik Ali Hadrit,

²³ Po aty, Kushtetuta e “Taneve” nxori jashtë lokaleve shkollore 350 000 nxënës e studentë. Protesta e grave në 8 mars 1990 ftoi studentët e larguar nga konviktet në shtëpitë e popullit.

²⁴ 40 vjet të Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Kosovës, Prishtinë 2015; Emine Fetahu-Abdixhiku, *Bibliografia e botimeve të veçanta të Institutit Albanologjik të Prishtinës 1953-2003*, Prishtinë 2004; 30 vjet Histori.

akademik Gazmend Zajmit, prof. Fehmi Aganit, prof. Ymer Jakës, dok. Ukshin Hotit etj., edhe prof. dr. Sehadete Mekuli.²⁵ Kur Kosova humbi autonominë dhe administrata e dhunshme hyri në funksion me kapacitet të plotë, nga Universiteti i Prishtinës, 862 arsimtarë dhe punonjës të tjerë shqiptarë ishin përjashtuar nga puna deri në fund të vitit 1990, (770 arsimtarë dhe 92 punonjës të administratës). Po të llogariten dhe ata që u larguan me motivacionin si tepriçë ekonomike, që ishin 122 vetë, numri i përgjithshëm i të larguarve nga puna shkoi në 984 vetë. Prej tyre 144 ose 16.7% ishin gra.

Më 1 tetor 1991, kur duhej të fillonte viti i ri akademik, policia serbe bllokoi hyrjen në fakultete për studentët shqiptarë. Ndër 30 mijë studentë shqiptarë (7 231 studentë të rinj dhe rreth 24 mijë studentë të vitit II, III, IV, V), të privuar nga Universiteti bënin pjesë dhe disa mijëra vajza.²⁶ Në Universitetin e ri e të pavarur të Prishtinës (që lindi më 26 nëntor 1991) dhe në shkollat e tjera të larta dhanë mësim gjatë vitit shkollor 1991-1992 - 845 pedagogë, prej të cilëve 135 pedagoge gra (124 në UP dhe 11 në shkollat e larta të Prishtinës, Pejës, Mitrovicës, Prizrenit, Gjakovës dhe Gjilanit, por ndër 40 drejtorë apo dekanë të 20 fakulteteve dhe shkollave të larta nuk pati asnjë grua.²⁷

Në vitin shkollor 1992-1993 në Universitetin e Prishtinës evidentohen përsëri 135 pedagoge gra, ndër të cilat në fushën e albanologjisë koleget e nderuara në Fakultetin Filozofik: dr. Edi Shukriu, dr. Emine Arifi-Bakalli, dr. Gjyldane Mulla, mr. Afërdita Zuna, mr. Florie Selaj. Në Fakultetin Filologjik, mr. Qibrie Demiri, mr. Flutura Çitaku, mr. Lindita Aliu, mr. Sala Ahmeti, mr. Shukrane Pinduku, Naxhiye Polloshi, Havë Shala, Suzana Grajçefci. Gjatë 3 vjetëve të mbijetesës së UP-së u pranuan 63 pedagogë të rinj, prej të cilëve 14 gra (22.2%).²⁸ Sigurisht ka fusha si artet etj., për të cilat nuk u fol në këtë kumtesë. Sidoqoftë ju i njihni më mirë se unë bartëset e vlerave në muzikë, teatër, kinematografi, në sporte të ndryshme etj., të cilat kanë arritur rezultate të niveleve botërore. Dua të nënvizoj edhe një statistikë të fundit që dëshmon rriten e rolit të grave në çdo fushë. Në redaksitë e fushave që do të punojnë në

²⁵ Hajrullah Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit...*, 15, 18, 109-116.

²⁶ Po aty, 35.

²⁷ Po aty, 49, 187-194.

²⁸ Po aty, 191-194.

kuadër të projektit të ASSH-së dhe ASHAK-ut, për përgatitjen e Enciklopedisë Shqiptare në 10 volume me gjithsej 10 000 faqe, ndër 111 redaktorë të redaksisë në Tiranë, 27 ose 24.3 % do të jenë redaktore gra. Për redaksinë në Prishtinë, redaktoret gra do të jenë 15, ndër 106 redaktor, përkatësisht 19/8.²⁹

Duke përfunduar, theksoj se shkollimi dhe emancipimi ishin faktorët që në të gjithë periudhat historike, më pak apo më shumë, më ngadalë ose më shpejt, rrëzuan muret që na ngritën të tjerët, ose i kishim ngritur vetë dhe krijuan kushtet për të çliruar energjinë e gjysmës së popullsisë, duke rikuperuar shpirtërisht dhe materialisht humbjet nga koha e kaluar. Pa dyshim ka ende mure për të shembur, e ato s'ka kush i shemb përveçse vetë gratë e vajzat, për të siguruar barazinë e vërtetë, që është pasuria kombëtare deri sot e pashfrytëzuar si duhet.

²⁹ Akte rregulluese ligjore, nënligjore dhe profesionale të përgatitura dhe të miratuara nga Redaksia Qendrore ESH, Tiranë, 07.09.2023, Prishtinë, 07.11.2023, 99-106.